تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۷/۱۸ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۲۴ |

سازوکار اثرگذاری معنویت بر رشد اقتصادی در الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت

جواد ارباب*

دانش‌آموختهٔ دکتری اقتصاد اسلامی، پژوهشگر گروه اقتصاد پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران (نویسندهٔ مسئول).

javadarbab@rihu.ac.ir

محمدجواد توکلی

دانشیار گروه اقتصاد مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم، ایران.

tavakoli@iki.ac.ir

چکیده

معنویت یکی از مؤلفه‌هایی است که می‌تواند بر رشد اقتصادی اثر مثبت داشته باشد و از آثار منفی رشد اقتصادی بر پیشرفت بکاهد. ساز و کار اثرگذاری مثبت معنویت بر رشد اقتصادی در الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت را می‌توان حداقل از سه مسیر تأثیر معنویت بر کارایی، کاهش هزینه‌های مبادله و تقویت عدالت اقتصادی توضیح داد. اثرگذاری معنویت بر رشد اقتصادی از مسیر بهبود کارایی به این دلیل روی می‌دهد که تقویت معنویت سبب شکل‌گیری و گسترش فرهنگ جهادی در فضای کسب و کار می‌شود. گسترش معنویت با ارتقای اعتماد عمومی سبب کاهش هزینه‌های مبادله و درنتیجه افزایش تعاملات اقتصادی و بهبود رشد اقتصادی می‌شود. ارتقای معنویت با افزایش حس مسئولیت‌پذیری در برابر اقشار ضعیف جامعه و افزایش انفاق در جامعه به بهبود عدالت به‌صورت مستقیم و افزایش رشد اقتصادی از مسیر اثرگذاری عدالت بر رشد اقتصادی کمک می‌کند. درنهایت تقویت معنویت با کاستن از آثار منفی احتمالی رشد اقتصادی از جمله رفاه‌زدگی، تفاخر، چشم و هم‌چشمی، بخل و دستگیری‌نکردن از فقرا موجب می‌شود رشد اقتصادی در خدمت دستیابی به پیشرفت (دستیابی به حیات طیبه) عمل کند. لازمهٔ سیاست‌گذاری این تحلیل آن است که در فرایند پیشرفت اقتصادی، سرمایه‌گذاری برای تقویت معنویت می‌تواند به ارتقای هم‌زمان هدف رشد و عدالت اقتصادی بینجامد. این امر سرمایه‌گذاری درحوزهٔ ارتقای معنویت

* https://orcid.org/0000-0003-8387-5472

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-05]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1401.8.4.6.0]

در اقتصاد با استفاده از رویکردهایی مانند تقویت آموزش‌های اخلاق کسب و کار اسلامی، اصلاح الگوی تبلیغات بازرگانی و فرهنگ‌سازی خیرخواهی را ضروری می‌کند.
کلیدواژه‌ها: معنویت، رشد اقتصادی، الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت.

مقدمه

ممکن اســت رشد اقتصادی مقوله‌ای به‌ظاهر ناسازگار با معنویت محسوب شود، اما این دو پدیده می‌توانند در یک راســتا قرار بگیرند و به یکدیگر کمک کنند. در این مقاله به بررسی نقاط اثرگذاری معنویت بر رشــد اقتصادی پرداخته‌ایم. مطالعات متنوع در بســتر اقتصاد متعارف و نیز در ادبیات اقتصاد اســلامی بیانگر اثرگذاری معنویت بر رشــد اقتصادی اســت که به نمونه‌هایی از آن‌ها در بخش پیشــینه اشاره شده اســت. با توجه به تفاوت‌های عمیق در رویکرد معنویت اسلامی و سایر معنویت‌های نوظهور و انحرافی، تمرکز پژوهش جاری بر کارکردهای معنویت اســلامی بر رشــد اقتصادی است. حال ســؤال پیش رو این است که مسیرها و ساز و کار اثرگذاری معنویت اسلامی بر رشد اقتصادی کدام‌اند؟

در این مقاله این فرضیه را مطرح کرده‌ایم که تقویت معنویت حداقل از سه مسیر بهبود کارایی، کاهش هزینه‌های مبادله و بهبود عدالت توزیعی بر رشــد اقتصادی اثر گذاشــته و آن را در خدمت پیشــرفت اقتصادی قرار می‌دهد. از آنجا که الگوی اســلامی ایرانی پیشــرفت به‌عنوان یک الگوی سیاســتی کلان و جامع در مسیر تدوین قرار دارد، روشن‌شدن چگونگی روابط موجود میان عناصر معنوی و رشد اقتصادی می‌تواند الگوی پیشنهادی را در راستای تقویت توأمان آن‌ها تقویت کند. با استفاده از روش تحلیل اسنادی و تحلیل محتوا به بررسی اثر عناصر معنوی بر رشد اقتصادی از سه مسیر بهبود کارایی، کاهش هزینه‌های مبادله و بهبود عدالت توزیعی پرداخته‌ایم.

پیشینهٔ تحقیق

عسگری و توحیدی‌نیا (۱۳۸۶) با تحلیل اثر سرمایهٔ اجتماعی در تابع رشد اقتصادی، با پرداختن به اهمیت فوق‌العادهٔ معنویت با کلیدواژه‌های سرمایهٔ معنوی و مذهبی آن‌ها را اجزایی مهم در سرمایهٔ اجتماعی می‌دانند. این نوع سرمایه جزئی از سرمایهٔ اجتماعی است که در گذشته توجه چندانی به آن نشده است، اما با توجه به عملکرد مثبت و اهمیت فوق‌العادهٔ آن در حل مسائل اقتصادی، نوعی سرمایهٔ جدا از سرمایهٔ اجتماعی تلقی شده است.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-05]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1401.8.4.6.0]

مصباحی مقــدم، رعایایی و همتیان (۱۳۹۲) در مقالهٔ خود به عوامل مؤثر بر رشــد اقتصادی از دیدگاه قرآن کریم اشــاره کردند و نشــان دادند علاوه بر نیروی کار، ســرمایهٔ فیزیکی و تغییرات تکنولوژیکی عوامل دیگری بر رشد اقتصادی مؤثر هستند. این مطالعه براساس مطالعات کتابخانه‌ای و تحلیل گزاره‌ها به نقش برخی از عناصر معنوی در تحقق رشد اقتصادی اشاره کرده است.

تیلیــچ[1] (۱۹۹۸) در کتاب خود با عنــوان The Spiritual Situation in Our Tecnichal Society با ارائهٔ برخی شــواهد و تحلیل داده‌های تاریخی، به بررســی تغییرات ناشــی از توسعهٔ فناوری‌ها و روند رشدمحوری بر معنویت جوامع عمدتاً مسیحی پرداخته است. به اعتقاد وی، سه عامل بسیار قدرتمند بر معنویت دینی موجود در زندگی بشر معاصر در جغرافیای غرب اثرگذار بوده اســت: ورود ریاضیات در علوم تجربی، تکنولوژی و اقتصاد سرمایه‌داری. وی با تشریح وضعیت موجود، گسترش سیاست‌های رشدمحور و توسعهٔ بی‌قید و بند فناوری، الگوی صنعتی برای زندگی را بلای خانمان‌سوزی برای سطح معنویت دینی (براساس معیارهای مسیحیت) معرفی کرده است.

بــارو[2] (۱۳۸۲) در مطالعه‌ای با عنوان «Religion and Economic Growth» با بررســی ۵۷ کشــور از ادیان و مکاتب گوناگون و اســتفاده از برخی از معیارها به‌عنــوان نماد کیفی و کمی وضعیت دینی آن‌ها، با روش پنل دیتا بیان کرده اســت با کاهش رشد اقتصادی، شاخص‌های دینی در کشــورهای مورد مطالعه اغلب با افت مواجه بوده اســت؛ برای مثال وی در مشاهدات تجربی خود نتیجه گرفته اســت که شــاخص‌های مذهبی با تحصیلات رابطهٔ مثبت و با میزان شهرنشینی رابطهٔ منفی دارند. همچنین هر چه شاخص‌های امید به زندگی افزایش داشته، حضور کلیسا با روند کاهشــی مواجه بوده است. وی در این مطالعه تصریح کرده اســت پژوهش وی و همکارانش تنها مقدمه‌ای برای بررسی کمی شاخص‌های تعیین‌شــده برای معنویت و رشد اقتصادی است و برای تبیین رابطه رشد اقتصادی و معنویت زوایای پنهان بسیاری وجود دارد.

هرچنــد مطالعات صورت‌گرفتــه روزنه‌هایی بــرای ورود به بحث ارائه می‌کنــد، هیچ‌یک از آن‌ها به‌دنبال تبیین ســاز و کار اثرگذاری معنویت اســلامی بر رشــد اقتصادی نیست؛ ضمن آنکه برخلاف مطالعات موجود در اقتصاد متعارف، تمرکز پژوهش حاضر بر اثرگذاری معنویت اسلامی اســت؛ از این‌رو مزیت این تحقیق در مقایسه با آثار گذشــته، مفهوم‌شناسی دقیق معنویت و بیان مســیرهای اثرگذاری آن بر رشــد اقتصادی و توجه به الزامات سیاستی آن در الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت است.

1. Tillich P
2. Barro

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-05]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1401.8.4.6.0]

چارچوب مفهومی

مفهوم معنویت

معنویت یکی از مفاهیمی به شـــمار می‌آید که به‌روشنی تبیین نشده است. لفظ «معنویت» هیچ‌گاه به‌صراحـــت در قرآن کریم و احادیث نبوی و اهل‌بیت (علیهم‌الســـلام) به کار نرفته، اما در ادبیات معاصر مســـلمین بارها استفاده شده است؛ این بدان معناست که معنویت لفظی نوظهور بوده و در قرون اخیر محملی برای بازتاب مفاهیمی خاص شـــده اســـت؛ البته بدیع‌بودن این لفظ به این معنا نیســـت که مفهوم یا مفاهیم نهفته در آن پیشینه‌ای ندارد، بلکه می‌توان گفت قدر جامع کاربرد لفظ معنویت و مشتقات آن عبور از ظاهر خلقت و توجه به باطن است (مصباح، ۱۳۸۹، صص ۷-۴).

رهبـــر معظم انقـــلاب در بیانیـــهٔ گام دوم انقلاب اســـلامی فرموده‌اند: «معنویـــت به معنای برجســـته‌کردن ارزش‌های معنوی از قبیل اخلاص، ایثار، توکل، ایمان در خود و در جامعه است و اخلاق به معنی رعایت فضیلت‌هایی چون خیرخواهی، گذشـــت، کمک به نیازمند، راست‌گویی، شـــجاعت، تواضع، اعتمادبه‌نفس و دیگر خلقیات نیکوست. معنویت و اخلاق، جهت‌دهندهٔ همهٔ حرکت‌هـــا و فعالیت‌های فردی و اجتماعی و نیاز اصلی جامعه اســـت؛ بودن آن‌ها، محیط زندگی راحتی با کمبودهای مادی، بهشت می‌سازد و نبودن آن حتی با برخورداری مادی، جهنم می‌آفریند»[1].

رشد اقتصادی

در اقتصاد متعارف، رشـــد اقتصادی افزایش مادی کل درآمد ملی یا تولید ناخالص ملی یک جامعه طی یک دورهٔ معین اســـت. در مفهوم کلی نیز به «افزایش کمی تولید در یک دورهٔ مشخص نسبت به دورهٔ مشـــابه» اطلاق می‌شـــود (تودارو، ۱۳۷۸، صص ۱۱۷-۱۱۶). از نرخ رشد اقتصادی برای اندازه‌گیری و مقایســـهٔ وضعیت یک اقتصاد با گذشت زمان اســـتفاده می‌شود که معمولاً به‌صورت سه‌ماهه و سالانه تهیه و گزارش می‌شود[2] (Chen, 2020).

رشـــد اقتصادی در الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت با مفهوم رشـــد طیب گره خورده است. در این برداشـــت هر نوع رشدی مطلوب نیســـت، بلکه رشدی مطلوب به شـــمار می‌آید که نه‌تنها اثر منفی زیســـت‌محیطی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی نداشته باشد، بلکه به ارتقای اهداف سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی مورد نظر اســـلام کمک کند (توکلی و شفیعی‌نژاد، ۱۳۹۱). هر چند تعریف مستندی در چارچوب الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت برای رشد اقتصادی در دست نیست،

1. Leraer.Ir
2. Www.Investopedia.Com

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-05]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1401.8.4.6.0]

براســـاس الزامات مذکور برای رشد اقتصادی می‌توان رشـــد اقتصادی را «فرایند حرکت اقتصاد از وضعیت موجود جامعه به وضعیت مطلوب مبتنی بر مبانی بینشـــی و ارزشـــی در چارچوب فقه و اخلاق اسلامی در چارچوب دورهٔ زمانی مشخص» تعریف کرد و رشد اقتصادی توأم با معنویت را به «پیشرفت اقتصادی» تعبیر کرد. درواقع پیشرفت به مفهوم رشد همه‌جانبه و تدریجی بخش‌های مختلف جامعه از بعد مادی و معنوی و رســـیدن به وضعیت مطلوب است (امیری، رئیسی و راعی، ۱۴۰۰). بدیهی است در این صورت فرایند پیشرفت همراه با رشد اقتصادی کمی و کیفی با سوگیری به سمت قرب الهی و حیات طیبه خواهد بود.

معنویت و اقتصاد

برای بررســـی و تحلیل ارتباط معنویت و با مباحـــث اقتصاد، باید دو مفهوم را از یکدیگر جدا کرد. وجه نخســـت ارتباط معنویت با علم اقتصاد در حوزهٔ نظریه‌پردازی ناظر به مبانی بینشی و گرایشی اســـت. در این وجه از کیفیت ورود به علم اقتصاد[1] و انتخاب رویکـــرد بنیادین برای تدوین اصول موضوعه و اساســـی بحث می‌شود. وجه دوم به بررســـی و تحلیل تأثیر معنویت در فضای اقتصاد[2] و نمودهای آن در حوزهٔ کارکردهـــا، فعالیت‌ها و رفتارهای اقتصادی می‌پردازد. این مباحث ناظر به پژوهش دربارهٔ اثربخشی معنویت بر سه حوزهٔ تولید، توزیع و مصرف است.

آنچه در اقتصاد برخاســـته از معنویت اسلامی اهمیت دارد، این است که اعتبار منابع و ابزارها برای رســـیدن به هویت مســـائل اقتصادی تنها از مســـیر آموزه‌های وحیانی معتبر شناخته می‌شود. ارزش و اهمیت اقتصاد معنویت محور، به آن است که به لحاظ ماهوی علم اقتصاد را در چارچوب مادیات فناپذیر و مصرفی محدود نمی‌کند. در این نگرش از آنجا که معنویت منعکس‌کنندهٔ معانی اصیل توحیدی است، از یک‌سو فعالیت‌هایی را معتبر و مطلوب می‌شمارد که یاری‌کنندهٔ انسان در ارتقای معنوی باشـــد و از ســـوی دیگر هر منبعی صلاحیت معرفتی برای اعتماد و اتکا به‌منظور در پیـــش گرفتن مبانی علمی و الگوهای عملی را ندارد؛ به عبارت دیگر در اقتصاد معنویت‌محور، آن دانشـــی از صلاحیت معرفت‌بخشی برخوردار اســـت که در ورای خود کاشف شناخت مبدأ انسان و مسیر سعادت اخروی وی باشـــد و بتواند برای انسان به‌عنوان یک موجود ابدی، سعادت ابدی را تأمین کند. به تعبیر آیت‌الله جوادی آملی «علم ابدی اســـت که در شأن انسان است و علمی که از این کمتر باشد، در شأن انسان نیست؛ چون ابدیت او را تأمین نمی‌کند» (جوادی آملی، ۱۳۹۸).

1. Economics
2. Economic Atmosphere

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-05]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1401.8.4.6.0]

در اقتصاد معنویت محور توجه به معنویت به‌عنوان عنصر اصیل، ماهیت فعالیت‌های اقتصادی تولیـــدی، توزیعی و مصرفی یا رفتارها و کنش‌ها را به لحـــاظ مفهومی تغییر خواهد داد. در اقتصاد معنوی اراده و انگیزهٔ انســـان‌ها زمانی در مســـیر صحیح قرار می‌گیرند که حاکـــی از توجه به امور معنوی باشـــند. تفاوت ماهوی موضوع در اقتصاد معنوی مدنظر اسلام را به‌وضوح می‌توان در کلام امام خمینی (ره) مشـــاهده کرد. ایشان می‌فرمایند: «رژیم اسلامی مثل رژیم‌های مکتب‌های مادی نیســـت، مکتب‌های مادی تمام همتشـــان این است که مرتع درست بشـــود! تمام همت این است که منزل داشـــته باشند، رفاه داشته باشـــند ـ آن‌هایی که راست می‌گویند ـ اسلام مقصدش بالاتر از این‌هاســـت. مکتب اسلام یک مکتب مادی نیست؛ یک مکتب مادی ـ معنوی است. مادیت را در پناه معنویت، اســـلام قبول دارد. معنویات، اخلاق، تهذیب نفس و... مقصد اســـلام و مقصد همهٔ انبیا این اســـت که آدم‌ها را تربیت کنند؛ صورت‌های آدمی را آدم معنوی و واقعی کنند ... اســـلام برای تأمین علف نیامده اســـت! اســـلام برای تأمین معنویات آمده است» (خمینی، ۱۳۸۷، ج ۷، صص ۵۵۴-۵۵۰)[۱].

هرچند هدف‌گذاری معنویت در اسلام بالذات با هدف اقتصادی صورت نمی‌گیرد، آثار مثبت آن بر رشـــد اقتصادی چشمگیر است. این آثار به دو دستهٔ آثار ایجابی معنویت بر رشد اقتصادی و پیشگیرانه از آثار سلبی رشد اقتصادی تفکیک می‌شوند؛ به بیان دیگر اثر هدف‌گذاری برای ارتقای سطح معنویت را می‌توان در دو محور اثرات مثبت و سازندهٔ معنویت بر رشد اقتصادی و نیز اثرات مثبت پیشگیرانه از آثار سوء رشد اقتصادی دنبال کرد.

آثار ایجابی معنویت بر رشد اقتصادی

می‌تـــوان متغیرهای اثرگذار بر رشـــد را در دو کلان متغیر مادی (k) و متغیرهای معنوی (s) تجمیع کرد. عناصر معنوی متعددی فرایند رشد اقتصادی را به لحاظ کمی و کیفی بهبود می‌بخشند.

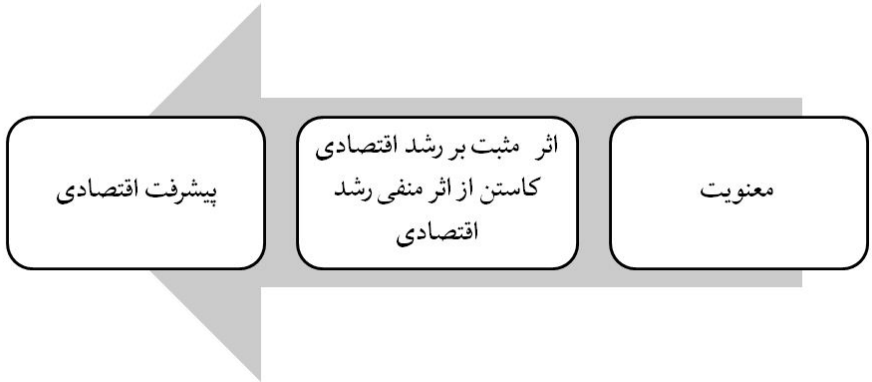
رشد اقتصادی تابع سرمایهٔ مادی و سرمایهٔ معنوی: $g= f(K, S)$

حال اگر بخواهیم متغیرهای تأثیرگذار بر S را واکاوی کنیم، می‌توان عناصر متعددی مانند تعلیم و تربیت اقتصادی (E)، اعتماد عمومی (T)، پاکدستی و امانت (B)، فرهنگ عمومی (C)، اخلاق کســـب و کار (M) و بســـیاری از عناصر معنوی را معرفی کرد؛ بنابراین برخی از متغیرهای سرمایهٔ معنوی عبارت‌اند از: $S= S(E,T,B,C,M,...)$؛ بر این اساس می‌توان اثرگذاری سرمایهٔ معنوی بر

۱. تبیین جایگاه و اصول کارکردی معنویت در ادبیات اقتصاد اسلام و تفاوت‌های آن در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل رویکردها و نشانه‌های معنویت در گفتمان اقتصادی با رویکرد اسلامی» منتشر شده است.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-05]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1401.8.4.6.0]

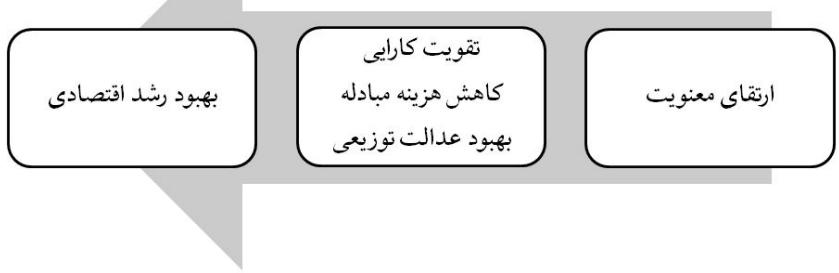
افزایش رشـــد اقتصادی را در قالب خاص خود مشاهده کرد.[1] شکل ۱ بیانگر فرایند اثرگذاری کلان معنویت برای دستیابی به پیشرفت اقتصادی است:

شکل ۱. اثر معنویت بر پیشرفت

مسیرهای اثرگذاری معنویت بر رشد اقتصادی

مؤلفه‌های معنویت می‌توانند حداقل از ســـه مسیر تقویت کارایی اجتماعی، کاهش هزینهٔ مبادله و بهبود عدالت توزیعی بر رشـــد اقتصادی اثر مثبت بر جای بگذارند. در اینجا برای هریک از موارد فوق به برخی شواهد از آموزه‌های اسلامی اشاره می‌شود.

شکل ۲. مسیرهای سه‌گانهٔ اثرگذاری معنویت بر رشد اقتصادی

۱. برای مطالعهٔ بیشتر در این زمینه نک: فراهانی‌فرد، سعید؛ زنگی‌نژاد، آیت‌اله. ۱۳۹۹. «مدل‌سازی نقش عوامل غیر مادی در رشد اقتصادی درون‌زا با تأکید بر سرمایهٔ اجتماعی، در اقتصاد اسلامی». اقتصاد اسلامی. دورهٔ بیستم. شمارهٔ ۷۸. صص ۱۸۷-۱۵۹. همچنین عسگری، محمدمهدی؛ توحیدی‌نیا، ابولقاسم. ۱۳۸۶. «تأثیر سرمایهٔ اجتماعی (معنوی و مذهبی) بر رشد و توسعهٔ اقتصادی». جستارهای اقتصادی. شمارهٔ ۸. صص ۱۲۰-۹۹.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-05]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1401.8.4.6.0]

تقویت کارایی اجتماعی

بی‌شـــک بخش مهمی از کارایی اجتماعی در جوامع انســـانی وابسته به کارایی اقتصادی آن جامعه اســـت. کارایی یکی از مهم‌ترین شـــاخص‌های ارزیابی عملکرد بهینهٔ واحدهای اقتصادی است. هرچند تعاریف متعددی از کارایی ارائه می‌شـــود، وجه اشـــتراک آن استحصال بیشترین ستانده از ترکیب داده‌های معین اســـت. در اقتصاد متعارف رایج‌ترین تعریف کارایی در یک سیستم اقتصادی به وضعیت پارتو[1] شـــهرت دارد که مطابق آن، به وضعیت رفاهی اطلاق می‌شود که تخصیص منابع در فرایندهای تولید و مصرف به‌گونه‌ای باشد که نتوان هیچ نوع تخصیص مجددی از منابع را یافت؛ به‌نحوی‌کـــه وضعیت رفاهـــی حداقل یک نفر بهبود یابد، بدون اینکـــه وضعیت رفاهی فرد دیگری بدتر شـــود (عیوضلو و کریمی، ۱۳۹۵، صص ۱۳۳- ۱۳۲). گذشـــته از آثار غیراقتصادی ارتقای سطح معنوی جامعه که موضوع موردبحث این مقاله نیست، برخلاف بسیاری از روش‌های افزایش کارایی مانند بهینه‌کردن هزینه‌ها یا بهینه‌کردن فرایند بازاریابی که ممکن است گاه با هزینه‌های اولیه گزافی همراه باشد، ارتقای سطح معنوی جامعه با کمترین هزینهٔ مادی، آثار فوق‌العاده‌ای بر افزایش بهره‌وری یک یا دو بنگاه خاص و بهبود بهره‌وری همهٔ بنگاه‌های اقتصادی موجود در ساختار جامعه خواهد داشت.

اجتماعی‌بودن دین مبین اســـلام و ابعاد همگانی تعالیم آن انکارناپذیر نیست. مناسک شرعی و آداب اخلاقی فراوانی وجود دارند که ضمـــن ایجاد هم‌افزایی اجتماعی، آثار و برکات فراوانی در بهبود شـــرایط اقتصادی به دنبال دارند. خدای متعال، یگانه مالک و رزاق هســـتی، عنایت ویژه‌ای به کنش‌های جمعی یکپارچه دارد[2]. در آیهٔ ۹۶ شـــریفه ســـورهٔ اعراف نیز که در عنوان قبل بیان شد، خدای متعال به‌صراحت به اثر ایمان و تقوای جمعی بر بهبود شـــرایط اقتصادی اشـــاره کرده است. به بیان علامه طباطبائی افتتاح ابواب برکت‌ها ناشی از ایمان و تقوای جمعیت‌هاست، نه ایمان یک نفر و دو نفر از آن‌ها؛ چون کفر و فســـق جمعیت، با ایمان و تقوای چند نفر باز کار خود را می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۸، ص ۲۵۴).

پس از فراهم‌شدن و تقویت نیروی درونی ایمان و اتصاف افعال افراد به تقوای الهی زمینه برای تشـــکیل جامعهٔ ایمانی برخوردار از اخوت، وحدت و انســـجام اجتماعی مهیا می‌شـــود. دقت در آموزه‌های اسلامی به‌خوبی جهت‌گیری آن‌ها را برای بسترسازی لازم به‌منظور برخورداری انسان‌ها از مواهب اجتماعی نشـــان می‌دهد. تلاش رسول خدا (ص) و اهل‌بیت (علیهم‌السلام) برای ایجاد

1. Pareto

۲. «یَدَ اَللَّهِ مَعَ اَلْجَمَاعَة» (نهج البلاغه: خ ۱۲۷)

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-05]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1401.8.4.6.0]

اخوت و برادری بر محور ایمان امری اســت که بارها در ســیرهٔ آنان مشهود است.[1] بی‌شک تأکید قرآن کریم بر اخوت و برادری مؤمنــان (حجرات: ۱۰) آثار فراوانی از جمله همگرایی اجتماعی را به‌دنبال دارد که پیامدهای آن برای همهٔ آحاد جامعه نافع است و کارایی اجتماعی را افزایش می‌دهد.

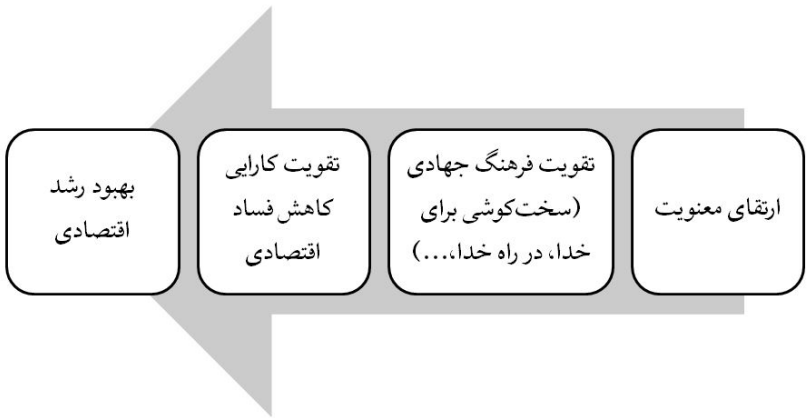
همچنین می‌توان شواهد دیگری مانند تأکید بر ارتزاق افراد جامعه از جانب یکدیگر (اعتماد به ســاز و کار بازار)، اثر صلهٔ ارحام بر افزایش رزق، تأکید بر احترام و خدمت به والدین برای جلب روزی، توصیه بر گره‌گشایی از مشکلات دیگران برای بهبود شرایط مادی فردی و توصیه بر مشارکت در بازار مسلمین را بیان کرد که اهتمام آموزه‌های اسلامی را بر مشارکت اجتماعی مبتنی بر معنویت اســلامی بیان می‌کنند. آنچه در این میان پیوند هم‌افزایی و همگرایی فعالیت‌های جامعهٔ اســلامی محسوب می‌شود، عنصر ایمان اســت که علاوه بر ایجاد قدرت معنوی بی‌بدیل، پیامدهای مادی بی‌شماری به دنبال دارد. آموزه‌های معنوی اسلام، افراد را در برابر یکدیگر مسئول و ذی‌حق معرفی کرده و انسجام اجتماعی جامعهٔ ایمانی را امری ارزش‌مدار معرفی می‌کند.

سیرهٔ عملی انبیا و اولیای الهی تلاش و سخت‌کوشی در راه خدای متعال و برای رضای اوست. انجام کارهایی ســخت و طاقت‌فرسا، از چوپانی گرفته تا خیاطی، زره‌بافی و کشاورزی، مصادیقی محســوب می‌شوند که در ســیرهٔ تاریخی آن‌ها ضبط و ثبت شده‌اند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۹، ص ۲۱). بازداشــتن مردم از تنبلی و سستی، تشــویق به کار مضاعف و جهادی، تشویق به کسب روزی حلال، نهی از وابســته‌بودن به دیگران، بیان اهمیت تعاون و همیــاری با افراد جامعه و بیان اهمیت کار و تلاش در جامعه در آموزه‌های اســلامی ســاری و جاری اســت. شاید بعد از تقوای الهی، کمتر مســئله‌ای باشــد که در منابع به‌اندازهٔ حرفه‌آموزی، کسب روزی حلال و تأمین اقتصاد خانواده به آن پرداخته شــده باشــد. از دعوت حضرت شــعیب (ع) به دوری از فساد در معاملات گرفته (شــعرا: ۱۸۳-۱۷۷) تا اهمیت کار و تلاش جهادی حضرت یوسف (ع) با وجود مشکلات متعدد و خشک‌ســالی و بسیاری از شــواهد دیگر دربارهٔ ائمهٔ اطهار (علیهم‌السلام) همگی بیانگر اهتمام آموزه‌های الهی برای تقویت کارایی، کاهش فســاد اقتصادی و بهبود رشد اقتصادی هستند (رضوان‌خواه و فاضلی، ۱۳۹۰، صص ۱۸۳-۱۸۲).

۱. برای مثال رسول خدا (ص) بعد از پایان ساخت مسجد سیصد نفر از مهاجران و انصار را برادر هم قرار داد و خطاب به آنان فرمود: «تآخوا فی اللّه اخوین اخوین» (سیرة ابن هشام، صص ۱۲۶-۱۲۳). درمنابع پایانی یافت نشد. مشخصات این منبع را در پایان درج کنید. از امام صادق (ع) نقل است که فرمودند: « أَكْثِرُوا مِنَ الْأَصْدِقَاءِ فِي الدُّنْيَا فَإِنَّهُمْ يَنْفَعُونَ فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ أَمَّا الدُّنْيَا فَحَوَائِجُ يَقُومُونَ بِهَا وَ أَمَّا الْآخِرَةُ فَإِنَّ أَهْلَ جَهَنَّمَ قَالُوا فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ وَ لا صَدِيقٍ حَمِيمٍ» (وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۴۰۷). درمنابع پایانی یافت نشد. مشخصات این منبع را در پایان درج کنید.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-05]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1401.8.4.6.0]

شکل ۳. اثر معنویت بر رشد اقتصادی از مسیر ارتقای کارایی

کاهش هزینهٔ مبادله

ارتقـــای معنویت با افزایش اعتماد فعالان اقتصادی ســـبب کاهش هزینهٔ مبادلـــه و درنتیجه بهبود رشـــد اقتصادی می‌شـــود. یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های کاربردی معنویت در تحلیل‌های اقتصادی در عنصر «اعتماد»[1] اســـت. بسیاری از تعاریف ســـرمایهٔ معنوی، معنویت را در ایجاد بستری برای اعتماد بیشتر خلاصه می‌کند. برگر و هفنر (۲۰۰۳) معتقدند اقتصاددانان اهمیت سرمایهٔ معنوی و جایـــگاه معنویت در اقتصاد را به‌خوبی درک کرده‌اند و تلاش می‌کنند از فواید تقویت این امر برای بهبود شرایط اقتصادی بهره ببرند و از نتایج آن استفاده کنند. آن‌ها اظهار می‌کنند که در غرب به‌طور خاص تلاش می‌شـــود از معنویت در اقتصاد برای تقویت اعتماد اســـتفاده شـــود، اما در عین حال اصرار خاصی وجود دارد تا این روند ضرری به مبانی لیبرالیسم و دموکراسی نزند. آن‌ها به این تضاد و البته تلاش پی برده‌اند که در غرب اندیشـــمندان کوشـــش می‌کنند مسیری را بیابند که دموکراسی غربی را به همراه ارزش‌هایش حفظ کند، ولی به نتایج مثبت مانند ایجاد ســـرمایه‌های معنوی و در رأس آن‌ها عنصر اعتماد دست پیدا کنند.

اعتماد در سرمایهٔ معنوی این‌گونه نفوذ می‌کند که به تبعیت از فکر بسیاری از متفکران غربی سرمایهٔ معنوی را زیرمجموعه‌ای از سرمایهٔ اجتماعی می‌دانند. از طرف دیگر به اعتقاد یکی از مشهورترین نظریه‌پردازان این حوزه یعنی فوکویاما، اعتماد کلیدی‌ترین جزء سرمایهٔ اجتماعی محسوب می‌شود؛ البته در اندیشهٔ وی دو عامل دیگر یعنی هنجارها[2] و شبکه‌های[3] اجتماعی نیز مهم هستند، اما در درجات

1. Trust
2. Norms
3. Networks

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-05]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1401.8.4.6.0]

بعدی اهمیت قرار دارند؛ درواقع از نظر فوکویاما هنجارهای دینی و اخلاقی یا کارکردهای شبکه‌های اجتماعی، مانند اعتماد، علت اساسی پیامدهای اقتصادی محسوب نمی‌شوند (فوکویاما، ۱۹۹۹).

فروکاســتن عنصر معنویت به اعتماد یکی از نتایج گرایش ابزارگرایانه به معنویت اســت. گویا همان‌طور که برگر و هفنر بیان کرده‌اند، کوشش شده است ضمن بهره‌مندشدن از کارکرد معنویت در اقتصاد، به مبانی لیبرالیسم و دموکراسی خدشه‌ای وارد نشود. شاید برای این کار بهترین انتخاب آن است تا در مدل‌های اقتصادی به شاخصی مانند اعتماد به‌عنوان خروجی معنویت (با هر تعریف و مسلکی) تمسک کرد. دربارهٔ مفهوم اعتماد در سرمایهٔ اجتماعی یا سرمایهٔ معنوی نکات بسیاری مطرح است؛ از یک‌سو مفهوم اعتماد مطرح‌شده در ادبیات غرب به‌هیچ‌وجه مورد اتفاق نیست و به مفاهیم گوناگون اطلاق می‌شــود؛ بنابراین نتیجه‌گراست و از ســوی دیگر منبع تغذیهٔ این اعتماد در بیشتر موارد مطمئن و بادوام نیست؛ برای نمونه دربارهٔ تنوع برداشت‌ها به مفهوم اعتماد می‌توان به تعاریف گوناگونی اشاره کرد که در این باره ارائه شده است. لارسون[1] اعتماد را بخشی از واکنش فرد در قبال دیگران و بخشــی از برهم‌کنش میان کارگزاران اجتماعی به‌عنوان یــک احتمال عقلانی می‌داند که براساس آن یک کنشگر دربارهٔ دیگر گروه‌ها و کارگزاران به پیش‌بینی رفتار آن‌ها قبل از وقوع می‌پردازد. روتر[2] آن را صلاحدیدی می‌داند که از جانب فرد یا گروه بیان می‌شود که می‌توان به‌واسطهٔ آن بر کلام، وعده، اظهارنظر شفاهی یا کتبی فرد یا گروه دیگر تکیه کرد. گردون[3] نیز آن را یک انتظار مثبت برای فرصت‌طلبانه رفتارنکردن در تعاملات یاد می‌کند (شاکری و دیگران، ۱۳۹۵، صص ۱۶۵-۱۶۴).

به نظر می‌رســد مرور نظرات در حوزهٔ اعتماد در ادبیات غرب با چالشی جدی مواجه بوده و آن این نکتهٔ مهم اســت که آن‌ها از یک‌سو به اهمیت عنصر «اعتماد» در روابط اقتصاد پی برده‌اند و از سوی دیگر از پشتوانه و بنیان مستحکمی برای آن سخن نمی‌گویند؛ درحالی‌که در معنویت اسلامی ایمان، اعتقاد و ســجایای اخلاقی برآمده از مبانی توحیدی پشتوانه‌ای قوی و درون‌زا برای ایجاد و حفاظت حداکثری از اعتماد هســتند و خودبه‌خود ایجــاد و دوام آن را در جامعه تضمین می‌کنند؛ اعتمادی که ایجاد آن وابسته به عناصر مادی نیست و با کاهش محسوس هزینه‌های مبادلهٔ ناشی از اثرات مخاطرات اخلاقی و نبود اطلاعات و تقارن‌نداشتن همراه خواهد بود.

امروزه چگونگی سیاست‌گذاری برای هزینه‌کردن در امر نظارت یا جبران آسیب‌های اقتصادی و اجتماعــی موضوع پژوهش بســیاری از فعالان در این حوزه اســت. مخاطرات اخلاقی و نبود یا

1. Larson
2. Rooter
3. Gordon

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-05]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1401.8.4.6.0]

تقارن‌نداشتن اطلاعات، سهم زیادی از ستون هزینه‌ها در بودجهٔ کشورها را تشکیل می‌دهد. موضوع امنیت اقتصادی امری بسیار مهم و انکارناپذیر است؛ به‌نحوی‌که شرط اساسی رونق اقتصادی در یک منطقه وجود امنیت پایدار است و این امر در بسیاری از جوامع هزینه‌های گزافی ایجاد می‌کند. مطالعهٔ تخمینی از هزینه‌های جهانی برای مبارزه با جرائم اقتصادی و اجتماعی با استفاده از داده‌های ارائه‌شده از سوی هفتاد کشور، آمارهای بسیار تکان‌دهنده‌ای را نشان می‌دهد. صرف‌نظر از نوع جرم صورت‌گرفته، هزینه‌هایی که در این کشورها برای اموری چون پلیس عمومی، دادگاه‌ها، زندان‌ها و مباحثی از این دست صرف می‌شود، سرسام‌آور است. تنها در سال ۱۹۹۷، مبلغ ۳۶۰ میلیارد دلار (معادل ۴۲۴ میلیارد دلار به قیمت ۲۰۰۴) برآورد شده است. بررسی نتایج این مطالعه تأمل‌برانگیز است. در بیشتر کشورهای به‌اصطلاح توسعه‌یافته (مانند سوئیس، سنگاپور، آلمان، انگلیس و هنگ‌کنگ) بودجه‌های متعلق به پلیس سرانهٔ هنگفتی را نشان می‌دهد. در مقابل برخی کشورهای آفریقایی که کشورهای عقب‌مانده و جرم‌خیز هستند، سرانهٔ بودجه پلیسی چشمگیر نیست؛ برای نمونه سرانهٔ هزینهٔ پلیس برای هر فرد در سوئیس در سال ۱۹۹۷ حدود ۲۷۰ دلار بوده است؛ به این معنا که در کشورهای توسعه‌یافته در ورای ادعای موفقیت در کاهش جرائم، هزینه‌های سنگینی نهفته است. این هزینه‌ها برای ایجاد اقتدار یا برخوردهای فیزیکی اختصاص‌داده شده‌اند و کاهش جرائم به‌طورجدی به این هزینه‌ها وابسته است (Farrell & Clark, 2004).

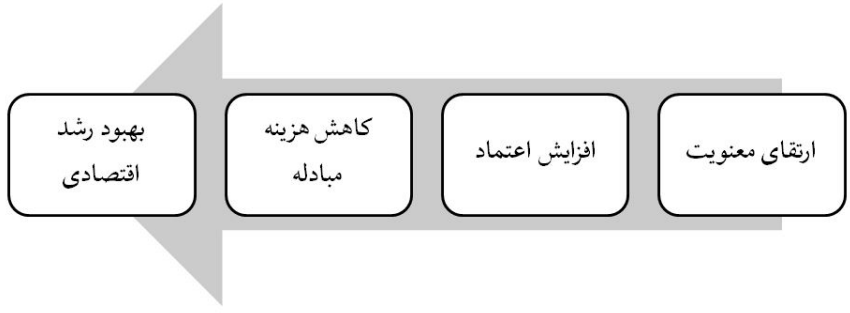
مرور مطالعات برای عنوان راهکار خلاصی از هزینه‌های سنگین مبارزه با پیامدهای مخاطرات اخلاقی این نکته را ارائه می‌کند که باید به‌جای هزینه برای مبارزه، در بخش نظارت سرمایه‌گذاری کرد؛ زیرا مطالعات تجربی نشانگر این واقعیت است که هزینه برای نظارت به‌مراتب هزینه‌های مبارزه را کاهش خواهد داد؛ برای مثال آمارهای وزارت دادگستری آمریکا نشان می‌دهد در سال مالی ۲۰۱۶، بازداشت یک مجرم قبل از محاکمه و سپس زندانی کردن وی پس از محکومیت تقریباً هشت برابر هزینه بیشتری از نظارت بر یک مجرم در جامعه داشته است[1]. کشورهای زیادی پس از مقایسهٔ هزینه‌های مبارزه و نظارت رویکرد نظارت‌محور را در پیش گرفته‌اند، اما مطالعهٔ آمار هزینه‌های نظارتی در کشورهای گوناگون نشان می‌دهد با اینکه این هزینه‌ها از هزینه‌های مبارزه با مخاطرات اخلاقی به‌مراتب کمتر است، ارقام هزینه‌های نظارتی نیز، هزینه‌های نجومی و سنگینی بر دوش دولت‌ها و جوامع بشری می‌گذارند؛ برای نمونه مطابق با آمار، تنها در سال ۲۰۱۵ میلادی حدود ۴۷۲ میلیون دلار در ستون هزینه‌های نظارتی بانک‌های بزرگ کشور آمریکا صرف شده که این روند در مقایسه با سال‌های گذشته، همواره افزایش یافته است[2] و این هزینه نظارتی برای بانک مرکزی اتحادیه اروپا به ۵۷۰ میلیون یورو می‌رسد.

1. www.uscourts.gov
2. www.federalreserve.gov

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-05]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1401.8.4.6.0]

باید توجه داشـــت که مدیریت برون‌زا بر میزان مصرف جامعه از سیاســـت‌های پولی و مالی یا نظارت‌های برون‌زا بر ساختارهای تولیدی و توزیعی جامعه تنها یکی از ابزارهای مطرح و دردسترس برای مدیریت منابع و کاهش هزینه‌ها هســـتند. هرچند به دلایل متعدد گریزی از مدیریت و نظارت درون‌زا بر ساختار جامعه نیست، نادیده‌گرفتن عناصر بازیگری که مدیریت درونی بازارها و نظارت درون‌زا را ایجاد می‌کنند، موجب شـــده اســـت جوامع به رشـــد اقتصادی بیشتری دست پیدا کنند، در شـــرایط یکسان فناوری، هزینه‌های مدیریتی و نظارتی را افزایش دهند و در عمل هیچ‌گاه به نقطهٔ قابل‌قبول دست پیدا نکنند. این مهم یکی از دلایلی است که نظریه‌پردازان اقتصاد معنوی معتقدند بدون رویکرد معنوی، جوامع به رشد پایدار و توسعهٔ مطلوب (حتی در تحقق اهداف مادی) نمی‌رسند.

اثر مســـتقیم ارتقای معنوی مصون‌ســـازی جامعـــه از هزینه‌های اضافی و نیز مســـدودکردن فعالیت‌هایی است که مانند مخاطرات اخلاقی، مولد هزینه‌های آتی و فزاینده خواهند بود. این مهم نتیجهٔ تقویت روح فردی و اجتماعی و اهتمام برنامه‌ریزی‌شده به اقتصاد معنامحور است. هنر اصلی تقویت معنوی در شـــاکلهٔ انسان، تربیت افراد با نفسی معناگراست که توانایی مقابله و ایستادگی در برابر تمایلات نفســـانی مضـــر، هوس‌ها و نیازهای کاذب را ایجاد می‌کننـــد. این اثر مهم با زدودن غفلت‌ها، افراد را به‌ســـوی معانی رفیع رهنمون می‌کنـــد. به‌علاوه التزام اصول و فرمان‌های اخلاقی ضمانت اجرایی قابل قبولی برای سیاســـت‌های کلان فراهم می‌کند. یکی از مشـــکلات اساسی در تحقق اهداف سیاســـت‌گذاری‌ها، وجود ضعف در ســـاز و کارهایی اســـت که بتواند سیاست‌های درپیش گرفته‌شده را در مراحل اطلاع‌رسانی، مقبولیت، اطاعت‌پذیری و اجرا تضمین کند. بسیاری از قوانینی که سیاســـت‌گذاران وضع کرده‌اند، در مرحلهٔ ابلاغ متوقف شـــده و به دلایل گوناگون که یکی از آن‌ها نبود خواست و ارادهٔ درونی فردی و اجتماعی است، با شکست مواجه شده است.

شکل ۴. اثر معنویت بر رشد اقتصادی از مسیر کاهش هزینهٔ مبادله

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-05]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1401.8.4.6.0]

بهبود عدالت توزیعی

جامعیت معنویت اسلامی به نحوی است که مانند برخی از معنویت‌های نوظهور و شخصی‌ساز، در محدودهٔ خواسته‌ها و تمایلات حسی و فردی منحصر نیست. توجه به تمام ابعاد اجتماعی حیات بشر، حوزهٔ نفوذ و کارکرد معنویت اسلامی محسوب می‌شود. هرچند در نظر نخست فعالیت‌های خیرخواهانهٔ مادی و غیرمادی اموری دینی، شرعی و اخلاقی تلقی می‌شوند، بررسی براساس منابع اسلامی یکی از علل مهم بهبود شرایط اقتصادی به شمار می‌آید. توزیع و جریان مداوم ثروت به‌عنوان خط‌مشی بنیادی در آموزه‌های معنوی اسلام دنبال می‌شود. مصادیق سلبی و ایجابی متعددی را می‌توان در اوامر و نواهی الهی مشاهده کرد که یکی از نتایج آن‌ها بهبود نظام توزیع دارایی‌ها، درآمدها و به‌طورکلی ثروت و اموال جامعه است. برخلاف روش‌های اقتصاد متعارف که برای جلوگیری از انباشت ثروت بر وضع قوانین مالیاتی و سیاست‌های نظارتی تمرکز دارد، در نظام اقتصادی اسلامی علاوه بر وجود احکام و قوانین مشخص به مالیات‌های اسلامی، نظام انگیزشی قدرتمندی درصدد ترغیب افراد به انواع انفاقات واجب و مستحب (اعم از مالی و غیرمالی)، خیرخواهی، ایثار و... و نیز تحذیر آن‌ها از کنزورزی، احتکار، رباخواری، کم‌فروشی و موارد بسیار دیگر وجود دارد.

برای نمونه مسئلهٔ انفاق در نظام ارزشی معنویت اسلامی از ارزش فوق‌العاده‌ای برخوردار است؛ البته ممکن است رسیدگی به فقرا و محرومان در برخی مکاتب و اندیشه‌های دیگر نیز امری پسندیده و اخلاقی محسوب شود، اما یکی از تفاوت‌های معنادار آموزه‌های اسلامی با دیگر مکاتب را می‌توان نظام ارزش‌گذاری آن دانست. در ادبیات قرآنی، پیش از آنکه میزان مال انفاق‌شده مهم باشد، خلوص نیت و علاقهٔ انفاق‌کننده اهمیت دارد. قرآن کریم می‌فرماید: «... لٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَىٰ حُبِّهِ...» (بقره: ۱۷۷)؛ «وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَىٰ حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا» (انسان: ۸)؛ بر این اساس صرف بخشش کمی مال اهمیت کافی ندارد، بلکه این کیفیت انفاق و ازخودگذشتگی است که معنابخشی خاصی به آن داده و از این‌رو ابتنای عدالت توزیعی در اسلام را نه بر مبنای قوانین و مقررات ظاهری بلکه مبتنی بر بنیان‌های انگیزشی فطری و معنوی قرار می‌دهد.

اقتصاددان متعارف ممکن است از آثار توزیعی انفاق تمجید کند و آن را موجب بهبود توزیع درآمد و وضعیت عدالت در جامعه بداند، اما بدون استثناء هیچ‌یک از اقتصاددان‌ها انفاق را عاملی برای وسعت و فزونی در رزق و روزی نمی‌دانند. عمل انسان به‌شرط برخورداری از شرایط معنوی

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-05]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1401.8.4.6.0]

مانند ایمان و تقوا ممکن اســت از هفت‌صد برابر رشد برخوردار شود[1] و این تناسب‌نداشتن آورده و محصول در اقتصاد متعارف با عقل مادی درک‌شدنی نیست. رشد اموال ناشی از انفاق در راه خدای متعال، شــامل انفاق‌های واجب و مندوب می‌شود. مؤیدات این امر در منابع اسلامی بسیار است، اما برای نمونه می‌توان به چند روایت اشاره کرد. امیرالمؤمنین (ع) می‌فرمایند: «إن الله تعالی وضع الزکاة قوتا للفقراء و توفیرا لأموالکم» (کلینی، ۱۴۲۹، ج ۷، ص ۱۱). از امام رضا (ع) نقل اســت که دربارهٔ خمس فرمودند: «... فَإِنَّ إِخْرَاجَهُ مِفْتَاحُ رِزْقِکُمْ...» (همان، ج ۱، ص ۵۴۷، ح ۲۵).

ارتقای معنویت سبب افزایش انگیزهٔ انفاق و درنتیجه کاهش شکاف طبقاتی می‌شود و از مسیر تقویت عدالت اقتصادی به افزایش رشــد اقتصادی کمک می‌کند. علامه طباطبائی در ذیل آیهٔ ۶۳ ســورهٔ مبارکهٔ انفال با اشــاره به نیاز ضروری انســان به زندگی اجتماعی، نیازهای مادی انسان‌ها و تفاوت در برخورداری آن‌ها از مادیات را منشــأ اختلاف‌ها و سستی بنیان‌های اجتماع بیان می‌کند. از نظر او ریشهٔ اصلی نزاع‌ها و درگیری‌ها، غریزه‌های باطنی و درونی نهفته در دل‌های افراد اجتماع اســت و خواه‌ناخواه در خلال فعالیت‌های زندگی خود را نشان می‌دهد و موجب ایجاد اصطکاک میان افراد می‌شــود. این اصطکاک‌ها به بروز فتنه‌ها و مصائب اجتماعی و هلاکت حرث و نســل می‌انجامد؛ به بیان ایشــان «در هر زمان که هــدف هر جامعه و هر امتی بهره‌مندی از زندگی مادی باشــد و فکر و ذکرش محــدود در چهاردیواری زندگی دنیا گردد، چنین امتــی نمی‌تواند مادهٔ این فســاد را از ریشه برکند؛ چون دنیا دار تزاحم است و قوام اجتماع براساس منافع اختصاصی است و استعداد افراد هم مختلف است و حوادثی که پیش می‌آید و عوامل مؤثر و اوضاع‌واحوال خارج همه در معاش و زندگی آنان دخالت دارند» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹، ص ۱۵۷).

وی آیات ۱۹ تا ۲۱ ســورهٔ مبارکهٔ معارج، آیهٔ ۵۳ ســورهٔ مبارکهٔ یوسف (ع) و ۱۱۹ سورهٔ مبارکهٔ هود(ع) را گواه بر این مدعای خود می‌گیرد و تنها راه خلاصی بشر از بخل‌ورزی به داشته‌های مادی دیگــران و رفع اصطکاک‌های اجتماعی را همان تربیت اســلامی می‌داند که انســان‌ها را به‌نحوی تربیت می‌کند که بخل‌ورزی را در نفس آن‌ها خاموش و خواهش‌های نفســانی را از تمتع به مادیات که هدفی حیوانی و غرضی مادی است به‌سوی این تمتع معنوی تغییر می‌دهد؛ به‌ویژه آنکه خاصیت معنویات، دوری از هرگونه تزاحم، اصطکاک و محوکنندهٔ خشــم و دشــمنی از دل‌ها و ایجادکنندهٔ برادری حقیقی در مسیر بندگی الهی اســت (همان، صص ۱۶۰-۱۵۶)؛ از این‌رو گسترش نگاه و ایجاد رشــد معنوی و نزاکت درونی آن‌ها از صفات رذیله‌ای مانند بخل، حسد و... مقدمه‌ای برای

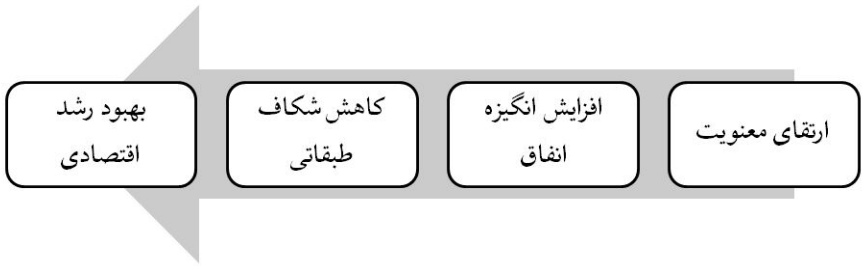
۱. «مَثَلُ الَّذِینَ یُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِیلِ اللَّهِ کَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِي کُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ وَاللَّهُ یُضَاعِفُ لِمَنْ یَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِیمٌ» (بقره: ۲۶۱).

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-05]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1401.8.4.6.0]

تحقق عدالت و شـــرط موفقیت در این مسیر است؛ در غیر این صورت با توجه صرف به چارچوب مادیات و وضـــع قوانین و مقررات، به‌هیچ‌وجه نمی‌توان تنازع ذاتـــی موجود در عالم ماده را حل و فصل کرد. اختلافات ذاتی عالم ماده در جوامع انســـانی آتش نفسانی را شعله‌ور کرده و تا هنگامی که ارزش‌های مادی دیدگان افراد را گرفته است، نمی‌توان عدالت را به‌منزلهٔ ارزشی متعالی در ذات انسان بیدار کرد.

امیالی مانند ریاست‌طلبی، دل‌بستگی به قدرت و ثروت انسان را درصدد حفظ آن‌ها برمی‌انگیزد و در قامـــوس نگرش دنیوی درمانی برای آن یافت نمی‌شـــود. در مقابل بهبود عدالت امری اســـت که رشـــد حقیقی و طیب را به‌صورت فزاینـــده افزایش می‌دهد. دربارهٔ آثـــار اقامهٔ عدل در روایات به‌صراحت به بهبود شـــرایط اقتصادی اشاره شـــده اســـت. امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: «بِالعَدلِ تَتَضاعَفُ البَرَکاتُ» (نـــوری، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۱، ص ۳۲۰) و نیز فرمودند: «ما عُمِّرَتِ البُلدانُ بِمِثلِ العَدلِ» (آمدی، ۱۴۱۰ ق، ج ۶، ص ۶۸).

شکل ۵. اثر معنویت بر رشد اقتصادی از مسیر تقویت عدالت توزیعی

اثر معنویت بر کاهش آثار منفی رشد اقتصادی

براســـاس منطق قرآنی افزایش رشد اقتصادی و به‌دنبال آن افزایش رفاه اقتصادی می‌تواند سبب بروز آثاری منفی از جمله گســـترش برخی رذایل اخلاقی مانند چشـــم و هم‌چشـــمی، حسد و بخل در جامعه شود و رشـــد اقتصادی را نیز در بلندمدت مختل کند. گسترش معنویت در جامعه می‌تواند از آثار رشـــد اقتصادی بکاهد و رشد اقتصادی را در مسیر پیشرفت به‌عنوان هدفی متعالی (دستیابی به حیات طیبه و قرب الهی) قرار دهد. نفس مضیق‌کردن نگرش فردی و اجتماعی به لزوم ســـبقت در بهره‌مندی از امکانات محدود در اقتصاد، زمینه‌ســـاز خلق روحیات و احساساتی است که بعد روحانی و معنوی نامحدود انســـانی را در زنـــدان مادی‌گرایی محصور می‌کند که میله‌های فولادین آن حـــرص و آز، طمع‌ورزی و تکاثرطلبی و نیز خوف از فقر و درماندگی هســـتند. ثمرهٔ این نگرش

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-05]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1401.8.4.6.0]

تلاش ذاتی انسان‌ها برای تعدی به حقوق یکدیگر، تزاحم‌انگاری منافع و ایجاد فاصله‌های طبقاتی ـ اجتماعی لازم برای رسیدن به منافع شخصی و محافظت از آن‌هاست.

بدیهی است آسیب‌های اجتماعی فراوانی در این نظام متولد خواهد شد که نتیجهٔ آن ایجاد جامعه‌ای متشتت و واگراست که برای کاهش این آسیب‌ها باید بازاری جدید ایجاد کرد و برای ترمیم آن هزینه‌های گزافی انجام داد. درمقابل می‌بینیم که در اقتصاد معنوی چگونه بنیان‌های اجتماعی تقویت و ترمیم می‌شوند؛ بنابراین وجود عدالت اجتماعی بستری ایجابی و سازنده و نبود آن بستری ناسازگار و سلبی است. بستر مهمی که دامنهٔ اثرگذاری آن گسترهٔ وسیعی از کنش‌ها را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد.

رشد اقتصادی صرف امری نیست که فی‌نفسه و مطلق مطلوب شناخته شود. آسیب‌های فراوان معنوی بسیاری ممکن به دنبال رشد اقتصادی غیر طیب دامن‌گیر افراد و جامعه شود؛ برای نمونه در آموزه‌های اسلامی جمع‌آوری مال عامل احساس بی‌نیازی و به‌دنبال آن طغیان نفس و سقوط معنوی معرفی شده است: «كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَيَطْغَىٰ؛ أَنْ رَآهُ اسْتَغْنَىٰ» (علق: ۶ و ۷). در مقابل توزیع اموال و دارایی‌ها در میان جامعه عامل پاکی نفس و ارتقای معنوی بیان می‌شود: «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ ۗ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ» (توبه: ۱۰۳).

اثر مستقیم ترک و فعل سیاست‌های تعدیل توزیع درآمد بر پیکرهٔ معنوی جامعه امری نیست که تنها اثر معنوی خود را در حیات دنیوی پدیدار کند. آثار اخروی مهمی در ورای این کنش‌ها وجود دارد که مطابق با آموزه‌های اسلامی بازخوردی از کیفیت و احوال معنوی انسان در عالم دنیاست. معانی الاخبار از احمد بن محمد بن خالد از کسی که روایت را بی سند به امام (ع) بازگردانده این‌گونه نقل می‌کند: «هرگاه زکات داده نشود، هم حال فقیر پریشان گردد و هم حال توانگر. گفتم: فقیر از آنجا که حقش پرداخت نشده، حالش پریشان گردد؛ اما حال توانگر چرا پریشان شود؟ فرمود: توانگری که زکات ندهد، در آخرت حالش پریشان شود» (محمدی ری‌شهری و حسینی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۶۱۳).

با مرور آموزه‌های اسلامی در این زمینه می‌توان به این نکته دست یافت که اموال برای رشد روحانی و معنوی انسان نوعی سنگینی و دشواری ایجاد می‌کنند و اگر حقوق مادی را افراد یک جامعه ادا نکنند، با مشکلات معنوی به همراه عوارض جدی مواجه خواهند شد. از امام علی (ع) نقل است که فرمودند: «فراوانی مال، دل‌ها را فاسد می‌کند و سرچشمهٔ گناهان است» (آمدی، ۱۴۱۰ ق، ص ۷۱۰۹). مال اثرات جدی بر پیکرهٔ روحانی و ابدی انسان‌ها بر جای می‌گذارد. ایشان در وصف جان‌کندن فریفتگان دنیا می‌فرمایند: «آدمی بدین می‌اندیشد که عمرش را در چه کاری صرف کرده و روزگارش را چسان سپری نموده است و اموالی را که گردآورده به یاد می‌آورد و اینکه

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-05]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1401.8.4.6.0]

در فراهم‌کردن آن‌ها چه چشم‌پوشی‌ها کرده و از راه‌های بی‌شبهه یا با شبهه آن‌ها را به دست آورده و پیامدهای گردآوری آن‌ها دامنش را گرفته و اکنون در آستانهٔ جداشدن از آن‌هاست و آن مال‌ها برای دیگران باقی می‌ماند تا از آن برخوردار شوند» (نهج‌البلاغه: خطبهٔ ۱۰۹).

الزامات سیاستی توجه به معنویت در الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت

اهمیت مسئله معنویت موجب شده است در سند الگوی پایهٔ اسلامی ایرانی پیشرفت، در کنار توجه به بخش اقتصادی، به نحوه ویژه‌ای بدان توجه شود. در متن پیش‌نویس سند الگو آمده است: «تا سال ۱۴۴۴ ایران به پیشتاز در تولید علوم انسانی اسلامی و فرهنگ متعالی در سطح بین‌المللی تبدیل شده و در میان پنج کشور پیشرفته جهان در تولید اندیشه، علم و فناوری جای گرفته و از اقتصادی دانش‌بنیان، خوداتکا و مبتنی بر عقلانیت و معنویت اسلامی برخوردار و دارای یکی از ده اقتصاد بزرگ دنیا است[1]». در این سند به‌طور مستقیم به دو عنصر «معنویت اسلامی» و دارابودن یکی از ۱۰ کشور بزرگ دنیا (معیار رشد اقتصادی) در ضمن یکدیگر اشاره شده است.

از جمله الزامات سیاستی توجه به معنویت در الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، دادن بهای کافی به آن در فرایند طراحی الگو است. ازاین‌رو توجه به نقش معنویت در رشد اقتصادی دارای اهمیت مضاعف است. سیاست‌هایی چون سرمایه‌گذاری در حوزه فرهنگ اقتصادی مانند اخلاق کسب‌وکار اسلامی، اصلاح الگوی تبلیغات بازرگانی و ترویج فرهنگ خیرخواهی ضروری خواهد بود. این نوع سرمایه‌گذاری اخلاقی می‌تواند به انباشت سرمایهٔ فیزیکی، سرمایهٔ انسانی و سرمایهٔ اجتماعی کمک کند. پرداختن جدی به اقداماتی مانند طراحی دوره‌های اخلاق کسب و کار اسلامی، ایجاد ساختار مناسب برای ترویج اخلاق کسب و کار در فضای کارخانه‌ها، اداره‌ها و... کمک شایانی به این روند خواهد داشت.

پرهیز از تمرکز بر سیاست‌های رشدگرایی محض و ممانعت از نفوذ ساختارها و نهادهایی که تطبیق کاملی با اصول و مبانی اسلامی ندارند، مسیر را برای ترویج سبک اقتصادی مطابق با آموزه‌های اسلامی، همسو با اهداف الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی مهیا خواهد کرد. استفاده از الگوهای موفق و معرفی مشاهیر جوامع اسلامی که در طول حیات خود به معنای واقعی معنویت اسلامی را در مسیر حیات طیبهٔ خود تجربه کرده‌اند، می‌تواند راهکار بسیار مناسبی برای ترویج و الگوسازی همگانی باشد. عبور از مسیر حیات معنویت منطبق با آموزه‌های اسلامی، اقتصاد جامعه را در هر سه بخش تولید، توزیع و مصرف به رشد طیب و پیشرفت همه‌جانبه می‌رساند.

1. Olgo.Org

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-05]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1401.8.4.6.0]

نتیجه‌گیری

در رویکرد اسلامی معنویت هم به‌منزلهٔ هدف در فرایند پیشرفت در نظر گرفته می‌شود و هم مؤلفه‌ای در خدمت رشد و پیشرفت اقتصادی است. ارتقای معنویت به مفهوم تقویت ایمان، تقوی و اخلاق در جامعه است که سبب توجه انسان‌ها به ماورا و دل‌کندن از مادیات می‌شود. معنویت به‌منزلهٔ پشتوانهٔ اخلاق و دین‌داری، نیروی درونی عمیق و قدرتمندی است که به‌دلیل برخورداری از ساحت پیشینی به آن‌ها پشتوانهٔ مهمی برای تحکیم اخلاق، شریعت و دیانت محسوب می‌شود؛ از این‌رو حرکت در مسیر تقویت و ارتقای سطح معنویت اسلامی به افزایش کیفیت و کمیت ملکات اخلاقی و التزام به قوانین شرعی منجر خواهد شد.

تأثیر معنویت بر رشد اقتصادی را می‌توان در قالب آثار مثبت و منفی توضیح داد؛ البته اثرگذاری برخی از عناصر مستقیم و برخی نیز غیرمستقیم خواهد بود. تقویت معنویت در اقتصاد اثر مثبت بر رشد اقتصادی دارد و سبب کاهش آثار منفی رشد اقتصادی بر پیشرفت می‌شود.

ساز و کار اثرگذاری مثبت معنویت بر رشد اقتصادی در الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت را می‌توان حداقل از سه مسیر تأثیر معنویت بر کارایی، کاهش هزینه‌های مبادله و تقویت عدالت اقتصادی توضیح داد. تقویت معنویت با ایجاد و گسترش فرهنگ جهادی در فضای کسب و کار به تقویت کارایی و درنتیجه رشد اقتصادی می‌انجامد. گسترش معنویت با ارتقای اعتماد عمومی سبب کاهش هزینه‌های مبادله و درنتیجه افزایش تعاملات اقتصادی و بهبود رشد اقتصادی می‌شود. ارتقای معنویت با افزایش حس مسئولیت‌پذیری به اقشار ضعیف جامعه و افزایش انفاق در جامعه به بهبود عدالت به‌صورت مستقیم و افزایش رشد اقتصادی از مسیر اثرگذاری عدالت بر رشد اقتصادی کمک می‌کند.

تقویت معنویت در جامعه از آثار منفی احتمالی رشد اقتصادی از جمله رفاه‌زدگی، تفاخر، چشم و هم‌چشمی، بخل و دستگیری نکردن از فقرا نیز می‌کاهد؛ درنتیجه رشد اقتصادی در خدمت دستیابی به پیشرفت (دستیابی به حیات طیبه) عمل می‌کند. شواهد متعددی در منابع اسلامی مؤید این ادعاست. عناصر مقوم معنویت در دو بعد فردی و اجتماعی با استفاده از قدرت درونی عمیق و بی‌بدیل خود می‌توانند روح حاکم بر جوامع را در مسیر رشد و شکوفایی قرار دهند و از این نگاه هیچ‌یک از مؤلفه‌های مادی نمی‌تواند جایگزین آن محسوب شود و از کارکرد مشابهی برخوردار باشد. سرمایه‌گذاری برای تقویت معنویت می‌تواند به ارتقای هم‌زمان هدف رشد و عدالت اقتصادی بینجامد. در این زمینه می‌توان از سیاست‌هایی مانند تقویت آموزش‌های اخلاق کسب و کار اسلامی، اصلاح الگوی تبلیغات بازرگانی و فرهنگ‌سازی خیرخواهی استفاده کرد.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-05]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1401.8.4.6.0]

کتابنامه

۱. **قرآن کریم**.

۲. **نهج البلاغه**.

۳. آمـدی، ابوالفتـح. ۱۴۱۰ ق. **غرر الحکـم و درر الکلم**. تصحیح سـید مهـدی رجایی. قم: دار الکتاب الإسلامی.

۴. ابن هشام، عبد الملک بن هشام، بی‌تا. **السیرة النبویة**، بیروت - لبنان: دار المعرفة.

۵. امیری، مجاهد؛ رئیسـی، لیلا؛ راعی، مسعود. ۱۴۰۰. «حقوق همبستگی از منظر سند الگوی ایرانی اسـلامی پیشـرفت». **مطالعات الگوی پیشـرفت اسـلامی ایرانی**. دورهٔ نهم. شمارهٔ ۲ (پیاپی ۱۸).

۶. تودارو مایکل. ۱۳۷۸. **توسعه اقتصادی در جهان سوم**. ترجمه غلامعلی فرجادی. چاپ هشتم. تهران: مؤسسهٔ عالی پژوهش در برنامه ریزی و توسعه.

۷. توکلـی، محمدجواد؛ شـفیعی‌نژاد، عباس. ۱۳۹۱. «شـاخص تولید خالـص داخلی طیب». **معرفت اقتصاد اسلامی**. سال سوم. شمارهٔ ۲ (پیاپی ۶). صص ۵۳-۲۹.

۸. جوادی آملی، ۱۳۹۸: yun.ir/1oena.

۹ خمینی، روح‌الله. ۱۳۷۸. **صحیفه امام**، تهران: مؤسسهٔ تنظیم ونشر آثار امام خمینی(ره).

۱۰. شـاکری، عباس؛ مؤمنی فرشاد؛ محمدی، تیمور؛ علیزاده، سـعیده. ۱۳۹۵. «جایگاه اعتماد عمومی‌شده در تابع تولید در بخش‌های اقتصادی ایران (مطالعهٔ موردی: هشت بخش اقتصادی اقتصاد ایران)». **جغرافیا**. دورهٔ چهاردهم. شمارهٔ ۵۱. صص ۱۹۲-۱۶۱.

۱۱. رضوان‌خواه، سـلمان؛ فاضلـی دهکردی مهدی. ۱۳۹۰. «احصاء و بررسـی مبانی، اصول و روش‌هـای کار و تلاش جهـادی از منظر قرآن کریم». **مطالعات قرآن و حدیث**. سـال چهارم. شمارهٔ ۲. پیاپی ۸. صص ۲۱۳-۱۸۱.

۱۲. طباطبائی، محمدحسـین. ۱۳۷۴. **ترجمهٔ تفسـیر المیزان**. جلدهای ۸ و ۹. ترجمهٔ محمدباقر همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

۱۳. حرعاملی، محمدبن حسن. بی‌تا. **وسائل الشیعة**. قم: آل البیت.

۱۴. عسـگری، محمدمهدی؛ توحیدی‌نیا، ابوالقاسـم. ۱۳۸۶. «تأثیر سرمایهٔ اجتماعی (معنوی و مذهبی) بر رشد و توسعهٔ اقتصادی». **جستارهای اقتصادی**. دورهٔ چهارم. شمارهٔ ۸. صص ۱۲۰-۹۹.

۱۵. عیوضلو حسـین؛ کریمی ریزی مجید. ۱۳۹۵. «شناسـایی و اندازه‌گیری شـاخص عدالت و کارایـی در نظـام بانکی؛ مـورد مطالعه: بانک توسـعهٔ صـادرات ایران، اسـتان اصفهان».

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-05]

[DOR: 20.1001.1.2476745.1401.8.4.6.0]

مطالعات اقتصاد اسلامی. سال هشتم. شمارهٔ ۱ (پیاپی ۵۱). صص ۱۴۶-۱۲۱.
۱۶. کلینـــی، ابوجعفـــر محمد بن یعقـــوب. ۱۴۲۹ ق. **الکافی**. جلدهـــای ۱ و ۷. قم: دارالحدیث للطباعة و النشر.
۱۷. مکارم شیرازی، ناصر. ۱۳۷۱. **تفسیر نمونه**. ۲۸ جلد. چاپ دهم. تهران: دارالکتب الإسلامیة.
۱۸. محمدی ری‌شهری محمد؛ حسینی، سید رضا. ۱۳۹۰. **توسعهٔ اقتصادی بر پایهٔ قرآن و حدیث**. چاپ سوم. جلد ۲. قم: دارالحدیث.
۱۹. مصبـــاح، علـــی. ۱۳۸۹. «واکاوی مفهومـــی معنویـــت و مســـئلهٔ معنا». **اخلاق پزشـــکی**. دورهٔ چهارم. شمارهٔ ۱۴. صص ۳۹- ۲۳.
۲۰. مصباحی مقدم، غلامرضا؛ رعایایی، مهدی؛ همتیـــان مهدی. ۱۳۹۲. «مؤلفه‌های غیرمادی رشـــد اقتصادی از منظر قرآن کریم». **اقتصاد اســـلامی**. ســـال ششـــم. شـــمارهٔ ۱ (پیاپی ۱۱). صص ۹۰-۶۱.
۲۱. نوری، حســـین بن محمدتقی. ۱۴۰۸ ق. **مستدرک الوسائل**. جلد ۱۱. بیروت ـ لبنان: مؤسسهٔ آل البیت (علیهم‌السلام) لاحیاء التراث.
22. Berger Peter, L., and Hefner Robert, W. 2003. Spiritual Capital In Comparative Perspective. Institute for the Study of Economic Culture, Institute on Religion and World Affairs. Boston University.
23. Fukuyama, F. 1999. "Social capital and civil society". http//www.Imf.org/external/pubs/FT/seminar/1999/reform/Fukuyama.HTM.
24. Graham, F., and Ken, C. 2004. What Does The World Spend on Criminal, The European Institute for Crime Prevention and Control, affiliated with the United Nations.

[Downloaded from frh.sccsr.ac.ir on 2026-11-05]
[DOR: 20.1001.1.2476745.1401.8.4.6.0]